

University of Groningen

Een voltooid leven

Jedan, Christoph

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2017

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Jedan, C. (2017). *Een voltooid leven: Over troost en de intelligentie van religie*. Faculty of Theology and Religious Studies, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
groningen

faculteit godgeleerdheid en
godsdienstwetenschap

Een voltooid leven

Over troost en de
intelligentie van religie

Christoph Jedan

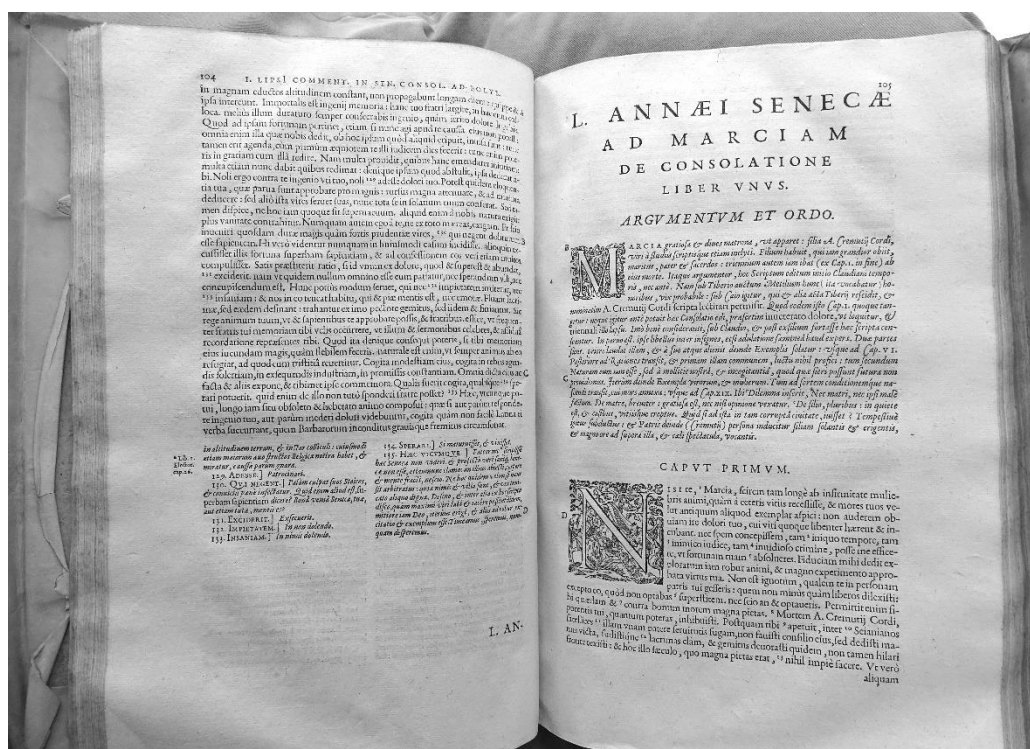
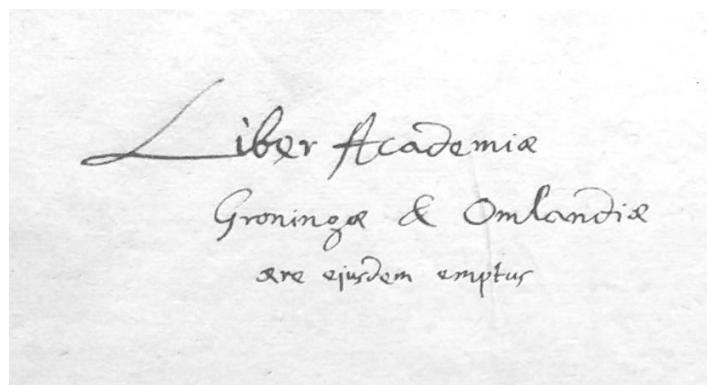
Curriculum vitae

Christoph Jedan (Oberhausen, 1970) studeerde filosofie, klassieke talen en protestantse theologie aan de universiteiten van Wuppertal, Bonn, Dublin (Trinity College), Keulen en Münster. Na zijn promotie in filosofie (1999), werkte hij als wetenschappelijke assistent aan de Universiteit Münster.

In 1999/2000 was hij research fellow aan de Faculty of Classics, Universiteit Cambridge (GB). In 2006 habileerde hij in Filosofie aan de Humboldt Universiteit Berlijn. Sinds 2003 werkt hij aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen, eerst als universitair docent ethiek, vanaf 2011 als universitair hoofddocent. Sinds 2015 is hij adjunct hoogleraar Godsdienstfilosofie en ethiek. Tevens leidt hij sinds 2012 de vakgroep Christendom en Ideeëngeschiedenis. Hij is auteur van twee monografieën: Willensvrijheid bei Aristoteles? (Göttingen 2000) en Stoic Virtues: Chrysippus and the Religious Character of Stoic Ethics (London/New York 2009). Daarnaast is hij medeauteur van twee boeken en redacteur van vijf bundels, over thema's als deugdenethiek, de verhouding van religie en politiek, filosofische antropologie en dood en rouwverwerking.

Een voltooid leven

Afb. 1–2: Eigendomsvermelding ‘Academie Groningen en Ommelanden’ en eerste pagina van Seneca’s *Ad Marciam*; uit: Justus Lipsius (ed.), *L. Annaei Senecae philosophi Opera, quae exstant omnia*, Antwerpen 1605, Universiteitsbibliotheek Groningen

Een voltooid leven

Over troost en de intelligentie van religie

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar bij de
Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit
Groningen

op dinsdag 14 maart 2017

door

Christoph Jedan

Voor Ernst, Hans en Rutger

Dit is wat mama en papa doen als ze aan het werk zijn

Society is indeed a contract. (...) It is a partnership in all science; a partnership in all art; a partnership in every virtue, and in all perfection. As the ends of such a partnership cannot be obtained in many generations, it becomes a partnership not only between those who are living, but between those who are living, those who are dead, and those who are to be born.

(Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*)

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het College van bestuur, dames en heren,

De faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap heeft er een nieuwe leerstoel bij, op het gebied van godsdienstfilosofie en ethiek. Lange tijd heeft de faculteit geen dergelijke leerstoel gehad, nadat de internationaal befaamde Hubertus G. Hubbeling 1986 in het harnas was overleden, en zijn opvolger Ruurd Veldhuis om gezondheidsredenen al vroeg afscheid moest nemen. De faculteit lijkt er al die jaren niet bijzonder onder geleden te hebben en de vraag dringt zich op waarom we nu zo'n leerstoel nodig hebben? Had het niet meer voor de hand gelegen om bijvoorbeeld een leerstoel in te richten voor religie en veiligheid, om maar wat te noemen? En inderdaad, een hoogleraarschap godsdienstfilosofie en ethiek stelt iets aan de orde dat in het hedendaagse culturele klimaat enige uitleg behoeft.

Het publieke discours over religie in Nederland wordt gekenmerkt door een wijdverspreid negativisme. Religie lijkt er alleen toe te doen als ze negatief opvalt en de samenleving verstoort, maar verder geen intellectuele relevantie te hebben.¹ Mijn leeropdracht is gekant tegen dit soort negativisme. Wat ik aan de orde wil stellen, is juist de intellectuele relevantie van religie oftewel de *intelligentie* van religie. Uiteraard behoeft dit enige uitleg. Ik heb in het recente verleden een aantal kunsthistorici horen vertellen dat schilderijen kunnen denken, of dat kunst kan denken, en ik zag zelfs een aantal bèta- en gamma-wetenschappers instemmend knikken. Kennelijk vielen ze niet over het metaforische karakter van deze uitdrukking. Welnu, in een vergelijkbare zin denkt ook religie, of anders gezegd: religie zet ons aan het denken. Religies formuleren intuïties, ze formuleren denkmogelijkheden die verhelderend en inspirerend zijn, juist ook als je geen belijder bent van de desbetreffende religie.²

---

¹ Het negativisme valt te begrijpen uit de westerse intellectuele geschiedenis. In de negentiende eeuw hebben vooraanstaande intellectuelen als Schopenhauer, Feuerbach, Marx en Nietzsche de aanval geopend op het christendom en daarmee onze kijk veranderd op religie. Zijn religies uiteindelijk uit machtsoverwegingen geconstrueerde systemen van disciplineren?

² In deze zin sluit de benadering van de intelligentie van religie aan bij een veel kleinere stroming in het hedendaagse debat. Vgl. bv. Alain Badiou (*Saint Paul: La fondation de*

Ik ben me ervan bewust dat het vrij gemakkelijk is om zoiets in grote algemeenheid voor deze feestelijke gelegenheid ter sprake te brengen, maar klopt het ook echt? Kunnen we voorbeelden bedenken waar dit aan de orde is? Laat ik vertellen over één recent project van mij over het thema troost, waaraan ik de afgelopen maanden aan het Netherlands Institute for Advanced Study van de KNAW heb gewerkt. Het project vertrekt vanuit een eenvoudige observatie: in het kielzog van Michel Foucault en Pierre Hadot hebben niet alleen filosofen, maar ook theologen gekeken naar het levenskunstaspect van hun disciplines.³ Echter, er wordt verrassend weinig over de dood gesproken, en dat terwijl de dood een cruciaal aandachtspunt was van de filosofen en theologen die onder de noemer levenskunst worden herlezen. Plato is een goed voorbeeld. In de *Phaedo* laat hij Socrates zeggen dat degenen die werkelijk filosofie beoefenen zich gedurende hun hele leven voorbereiden op de dood.⁴ Tegenwoordig zijn er niet veel filosofen die met deze slogan hun discipline zouden willen aanprijzen, en eerlijk gezegd ook niet veel theologen.

Hoe dan ook, in filosofie en theologie bestaat een lange traditie van teksten die leren om te gaan met verlies en verdriet. Deze teksten worden

---

l'universalisme, PUF: Paris 1997) of Alain de Botton (*Religion for Atheists: A Non-Believer's Guide to the Uses of Religion*, Hamilton: London 2012), die de erfenis van religie willen ontsluiten voor een bredere kring van niet-gelovigen.

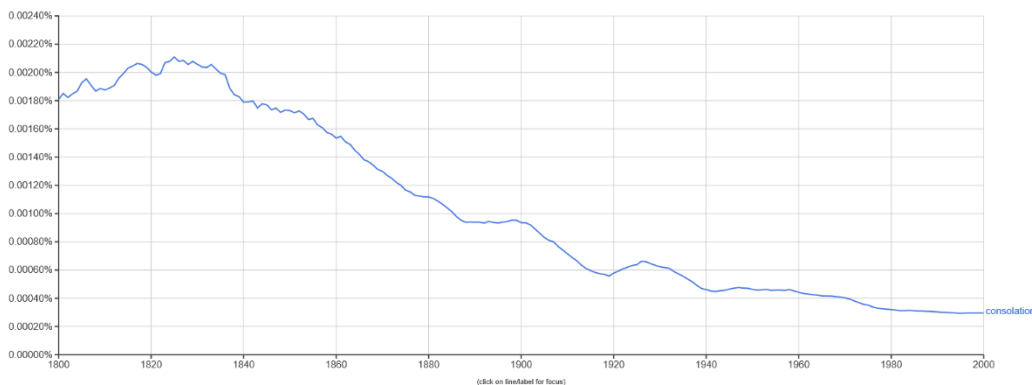
³ Het publieke succes van het levenskunstconcept had veel te maken met het flamboyante optreden van Michel Foucault. Foucault betoogde in zijn trilogie *Histoire de la sexualité* (Gallimard: Paris 1976-84) hoe sterk ideeën over seksualiteit gevormd zijn door de controlerende macht van de maatschappij. Hij beval bij wijze van tegengewicht aan terug te gaan naar de oudheid met name de cultivering van het zelf in het tijdperk van het hellenisme. Foucault was er open over dat hij voor zijn inzichten over de oudheid voor een groot deel afhankelijk was van een tot dusver vrij onbekende filosofie-historicus, Pierre Hadot. Hadots provocerend inzicht was dat de filosofie van de oudheid een onderschat levenspraktisch aspect had (vgl. bv. *Qu'est-ce que la philosophie antique?* Gallimard: Paris 1995). De keuze om zich bij een filosofische school aan te sluiten, betekende een keuze voor een specifieke manier om het eigen leven in te richten.

Ik zou willen toevoegen: de filosofenscholen van de Grieks-Romeinse oudheid lijken verdacht veel op religieuze bewegingen. Dit wordt in het onderzoek naar de filosofie van de Grieks-Romeinse oudheid maar schoorvoetend onderkend. Echter, het is een belangrijk perspectief. Vgl. bv. Christoph Jedan, *Stoic Virtues: Chrysippus and the Religious Character of Stoic Ethics*, Continuum/Bloomsbury: London 2009.

⁴ Vgl. Plato, *Phaedo* 64a: Κινδυνεύουσι γὰρ ὅσοι τυγχάνουσιν ὀρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ἄλλους ὅτι οὐδὲν ἄλλο αὐτοὶ ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι.

vaak aangeduid als ‘troostliteratuur’. Ik ga deze term ook hier gebruiken, met dien verstande dat het gaat om verschillende soorten teksten: van troostbrieven aan concrete personen tot abstracte betogen die de posities van verschillende intellectuele stromingen tegen elkaar afwegen voor wat betreft hun kijk op verdriet.

Kijkend naar de receptie van deze zeer verschillende teksten valt mij op hoeveel moeite we in onze academische cultuur lijken te hebben met de notie dat in de teksten van auteurs die we normaliter serieus nemen, troost een belangrijk motief is. De academische terughoudendheid ten aanzien van troost lijkt de weerspiegeling van een breder cultureel patroon (vgl. Afb. 3).

Afb. 3: N-gram (Google) frequentie ‘consolation’ in Google books 1800-2000

Tenminste drie redenen kunnen worden aangewezen ter verklaring van onze negatieve kijk op troost: ten eerste zijn sinds de Romantiek de emoties (en per implicatie ook verdriet) verwijderd geraakt van het argumenterende denken. Het voelt voor velen van ons haast weerzinwekkend om verdriet met argumenten te willen benaderen.⁵

---

⁵ Het recente succes van het populisme dat veel commentatoren heeft verrast, is in wezen geen nieuw fenomeen; het was al lang voorbereid in de romantische tegenstelling tussen rede en emotie. Maar waarom breekt het populisme juist nu weer zo sterk door? Hebben westerse samenlevingen geen ongekend welvaartsniveau gecreëerd en heeft niet zelfs iemand die werkeloos is het beter dan ooit? Deze tegenwerping heeft het bij het verkeerde eind omdat zij enkel oog heeft voor economische achterstelling in het hier en nu. Wat echter ter discussie staat, is rechtvaardigheid als een concept van een hoger niveau (*second order concept*). De vraag is niet zozeer of een maatschappij zo gestructureerd is dat mensen nu adequaat beloond worden voor hun talent en inzet, maar de vraag is of de maatschappij zo gestructureerd is dat er plaats blijft voor bepaalde talenten en deugden.

Nauw hiermee verbonden is een tweede reden: we zijn grotendeels opgehouden om van waarheid en inzicht enige opbouwende, helende werking te verwachten. Integendeel: als we de waarheid van nieuwe inzichten willen aanprijzen is het vooral de ontmaskerende, teleurstellende en pijnlijke kant van de nieuwe inzichten die we naar voren halen. Een goed voorbeeld hiervan is Sigmund Freud, die, zoals wel vaker, een uitstekende culturele indicator is. Ter aanbeveling van zijn psychodynamische theorie voert hij aan dat deze een weergaloze ‘krenking’ van de naïeve antropocentrische zelfliefde zou zijn.⁶

Dit brengt ons bij de derde reden. Als we geen troostrijke waarheden meer kunnen verwachten, dan ligt het voor de hand in een existentialistisch pathos te vluchten: manmoedig of vrouwmoedig volhouden in het aanzicht van de eindigheid van het eigen bestaan. Het is geen toeval dat dit soort pathos nog steeds veel filosofische uiteenzettingen over de dood domineert. Troost lijkt de harde werkelijkheid te willen ontkennen of te verdoezelen. Het is dan ook geen toeval dat troost frequent wordt afgewezen als iets dat bij een lang vergaan religieus verleden hoorde, maar niet meer bij de moderne mens. Dit alles maakt troost zo’n goede *case study*: onze kijk op troost repliceert het bredere culturele negativisme over religie.

Het zal geen verbazing wekken dat in ons culturele klimaat troostliteratuur niet onbevooroordeeld wordt besproken. De teksten en hun auteurs wordt verweten dat ze blijk geven van een min of meer mechanische repetitie van doorgezaagde troostargumenten. Sterker nog, de auteurs

---

Het academische en politieke discours van de afgelopen jaren heeft niet de indruk gegeven grootschalige veranderingen te willen of kunnen sturen. Met veel zelftevredenheid is door een professionele ‘laptop-klasse’ uitgelegd dat voor de talenten en deugden van een grote groep mensen geen plek meer zal zijn in de maatschappij van de toekomst. Kunnen wij verbaasd zijn dat zij die hun vooronderstellingen over de wereld en de plek erin voor mensen als zichzelf zien weggezet als een museaal verleden, deze toekomst niet zien zitten? Meer oog voor geesteswetenschappen had ons allemaal veel ellende kunnen besparen. Politici en beleidsmakers zouden eens troostliteratuur moeten lezen om beter te beseffen op hoeveel vlakken mensen kwetsbaar zijn.

⁶ ‘Die dritte und empfindlichste Kränkung aber soll die menschliche Größensucht durch die heutige psychologische Forschung erfahren, welche dem Ich nachweisen will, daß es nicht einmal Herr ist im eigenen Hause, sondern auf kärgliche Nachrichten angewiesen bleibt von dem, was unbewußt in seinem Seelenleben vorgeht.’ (Sigmund Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Fischer: Frankfurt am Main 1995: 273)

zouden helemaal niet opletten of de gebruikte troostargumenten überhaupt bij elkaar passen. De commentatoren stortten zich bijvoorbeeld op het feit dat een stoïcijn als Seneca plotseling een troostmotief zou gebruiken dat bij de epicuristen in zwang was. Filologen hadden hier een fantastisch onderzoeksveld gevonden: waar heeft de ene auteur een bepaald inzicht vandaan gehaald en kunnen we eventueel een gemeenschappelijke bron reconstrueren waaruit latere troostteksten hebben geput? Uiteraard waren dit allemaal a-publicaties, die baanbrekende stellingen poneerden. Maar wat is de zin van de investering van al deze scherpzinnigheid en intellectuele energie, als we van meet af aan overtuigd zijn dat we deze teksten en hun auteurs niet serieus horen te nemen? De opmerking van een klassieke filoloog hangt als een motto over dit soort wetenschapsbeoefening. Deze filoloog schreef aan het einde van de 19^e eeuw over de troostbrief van Seneca aan Marcia: ‘Een dergelijk geschrift, waarvan de auteur alleen maar erop uit is om goocheltrucs uit te halen en een hoop geleerde materie op te dissen, kan niet in staat zijn een terneergeslagen ziel op te richten.’⁷

Ook de christelijke troosters moesten het ontgelden. Hun werd aangewreven dat zij te rade gingen bij de niet-christelijke antieke troostliteratuur: met name christelijke theologen waren teleurgesteld wanneer een kerkvader als Hiëronymus of een auteur als Boëthius te dicht aanschurkte tegen een culturele context die als incompatibel werd afgeschilderd. Dat dergelijke auteurs zouden hebben gekeken naar filosofische, met name stoïcijnse troostteksten, was afdoende om hen in de ogen van veel commentatoren te diskwalificeren. Vaak werd dan geprobeerd een harde lijn te trekken en een auteur of tekst aan te wijzen die niet op deze manier door de culturele context was besmet. Paulus is zo’n omstreden auteur. Gaat Paulus als trooster vooral terug op oudtestamentische bronnen en is hij vrij van de lastige erfenis van de heidense filosofische troost? Hoe dan ook, een schare van ideeënhistorische hygiënisten heeft altijd klaargestaan om aan te wijzen waar het mis is gegaan: ergens heel vroeg in de geschiedenis van de christelijke theologie heeft men de fout begaan een

---

⁷ J. F. Schinnerer, *Über Senecas Schrift an Marcia: Programm der Königlichen Studienanstalt Hof für das Schuljahr 1888/89*, Mintzel/Hörmann: Hof 1889, p. 18.

koekoeksei in het eigen nest op te nemen. Het jong heeft de eigen leg verdrongen, met fatale gevolgen. Dat hedendaagse mensen moeite hebben met troost die door religies wordt geleverd, zou dus rechtstreeks te maken hebben met een fout in een ver verleden. Naar de verkeerde mensen geluisterd. Waren ze maar beter bij hun *core business* gebleven. Het Oude Testament was er toch zo goed in het klagen over verlies centraal te stellen in plaats van troost?⁸

Geachte dames en heren, mijn vraag aan u is: geloven we dit? Als de christenen meer zouden klagen in plaats van te troosten, zou het christendom er een heel stuk sterker voorstaan? Geloven we dit écht?

Het zou ons wantrouwen moeten oproepen dat met kleine variaties dezelfde redeneringen over religie bij tal van andere – en heel verschillende – maatschappelijke problemen terugkomen. De milieucrisis? Allemaal het gevolg van vroege christenen zoals Origenes (ca. 184-254), die vanuit de ‘heidense’ filosofie een tegenstelling tussen mens en natuur naar het christendom brachten.⁹ Het hedendaagse terrorisme? Dit heeft te maken met de opkomst van het monotheïsme dat een in het polytheïsme ondenkbare mate aan radicaliteit en gewelddbereidheid produceerde.¹⁰ De rode draad in deze voorbeelden is het gratuite afserveren van het verleden: lekker veilig, want lekker lang geleden. Er wordt echter geen enkel constructief voorstel

---

⁸ Ik combineer hier de lijnen van een traditie die vooral in de Duitstalige theologie prominent is. De cruciale ingrediënten lijken te zijn: (a) de tegenstelling van Schrift en geloof aan de ene kant en filosofie en cultuur aan de andere (bijzonder belangrijk voor het lutheranisme en de protestantse neo-orthodoxie in de vroege 20^e eeuw); (b) de tegenstelling tussen *Trost* (troost) en *Vertröstung* (valse troost), die zich in het Duits aanbiedt. Voorbeelden: Hans Theo Weyhoben, *Trost: Modelle des religiösen und philosophischen Trostes und ihre Beurteilung durch die Religionskritik*, Lang: Frankfurt am Main 1983; Volker Weymann, *Trost? Orientierungsversuch zur Seelsorge*, Theologischer Verlag: Zürich 1989; Georg Langenhorst, *Trösten lernen? Profil, Geschichte und Praxis von Trost als diakonischer Lehr- und Lernprozeß*, Schwabenverlag: Ostfildern 2000 (alle met uitgebreide verwijzingen naar verdere literatuur).

⁹ Vgl. bv. John Arthur Passmore, *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and the Western Traditions*, New York: Scribner, 1974.

¹⁰ Vgl. publicaties van Jan Assmann, een van de hoofdspelers in het zogenaamde ‘monotheïsmedebat’, bv. *Monotheismus und die Sprache der Gewalt*, Picus: Wenen 2006; vgl. in het Nederlandse taalgebied Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma*, De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen 2010.

gedaan om met de problemen in het heden om te gaan. Moeten we meer op onze hoede zijn voor religies met een sterkere monotheïstische geur? Zijn unitariërs gevaarlijker dan rooms-katholieken, en christenen gevaarlijker dan hindoes? Moeten we polytheïstische godsdienstlessen aanbieden op middelbare scholen?

In de plaats van dit soort pseudogeschiedenis kunnen we beter de intelligentie van religie serieus nemen. De intelligentie van religie serieus nemen, betekent: kijken of en hoe religie een bijdrage kan leveren aan relevante maatschappelijke vraagstukken. We moeten beginnen met religies in gesprek te brengen met de meest geavanceerde en – wat de bredere maatschappelijke reputatie betreft – meest respectabele literatuur die we tot onze beschikking hebben. In het geval van troostliteratuur is dit zonder twijfel de psychologische literatuur over verliesverwerking. Het hedendaagse wetenschappelijke denken over rouw en verlies heeft een vrij korte officiële geschiedenis. Psychologen en sociologen wijzen geregeld naar Sigmund Freuds *Trauer und Melancholie* uit 1917 als beginpunt, en geven deze tak van wetenschap dus een geschiedenis van maar honderd jaar.¹¹

Toen ik de belangrijkste rouwpsychologieteksten van de afgelopen honderd jaar naast de oude troostliteratuur hield, viel mij op hoe sterk de verschillende manieren van aanpak op elkaar lijken. Ook de auteurs van de nieuwe teksten herhalen en integreren inzichten die door anderen zijn geformuleerd. Vaak lijkt het erop dat er theorieën naast elkaar staan die net niet bij elkaar passen. Dit wordt bijzonder duidelijk als we de edities van gezaghebbende handboeken door de tijd heen traceren. Dan zien we pas hoe een auteur bijvoorbeeld met één voet in de freudiaanse traditie staat, en beetje bij beetje latere cognitivistische en constructivistische theorieën inbouwt.¹²

---

¹¹ Sigmund Freud, *Trauer und Melancholie*, in *Gesammelte Werke* 10. Fischer: Frankfurt am Main 1946, tekst online beschikbaar: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/kleineschriften-ii-7122/4>.

¹² Een voorbeeld waarop ik later terugkom is J. William Worden, *Grief Counselling and Grief Therapy*, Springer: New York 1982-2009. Door de edities heen blijft Freuds concept van 'rouwarbeid' (d.w.z. de noodzaak om verdriet te doorleven en niet te onderdrukken) op de achtergrond aanwezig, terwijl nieuwere concepten worden geïntroduceerd, bijvoorbeeld 'de assumptieve wereld' of de noodzaak 'de wereld te herleren' (*relearning the world*).

Als we de psychologische literatuur op dezelfde manier zouden benaderen waarop klassieke filologen de oude troostliteratuur hebben bekeken, zouden we onmiddellijk ‘brand’ moeten roepen. We zouden moeten constateren dat het gaat om het aaneenrijgen van slecht bij elkaar passende theorieën en zouden kunnen analyseren waar het vocabulaire en de theorieën precies vandaan komen. Echter, niemand doet dit! We begrijpen allemaal intuïtief dat dit soort handboeken een concrete functie vervullen; ze moeten therapeuten ondersteunen bij het helpen van echte mensen. Wat een therapeut moet hebben, is een welgevulde gereedschapskist van strategieën en concepten. Scherpslijperijen – zoals: waar komt dit precies vandaan? Gaat het niet om concurrerende psychologische scholen? – zijn irrelevant. We begrijpen intuïtief dat een inclusieve en additieve denkstijl veel adequater is; een denkstijl die interessante ideeën oppakt van anderen, waar ze ook te vinden zijn. Kortom, de psychologische literatuur van de afgelopen honderd jaar is een levendige therapeutische traditie met een bijpassende redeneertrant. Precies hetzelfde is aan de hand met de oude troostliteratuur. Het was de levendige therapeutische traditie van toen, die langs vergelijkbare parameters functioneerde.

Laten we de vergelijking iets verder doortrekken. Het waarschijnlijk meest succesvolle rouwtherapiehandboek van de afgelopen decennia is J. William Wordens *Grief Counselling and Grief Therapy*. Wordens handboek is, getuige de continue *updates* die het gedurende bijna veertig jaar heeft gekregen, een *showcase* van de moderne traditie van rouwtherapie, van gedachten die op een of andere manier tot de mainstream zijn gaan behoren. Wordens boek is opgebouwd langs de notie van vier ‘taken’ die de rouwende moet vervullen. Dit is geen nieuwe vondst. In de eerste eeuw voor Christus, wanneer Cicero, de Romeinse jurist, de bestaande rouwtherapieliteratuur inventariseert, gebruikt hij al het Latijnse woord *officia*, ‘taken’, om orde te brengen in de voor hem beschikbare therapieliteratuur. We hoeven Cicero misschien niet tot in detail te volgen, maar het is duidelijk dat het antieke materiaal een herformulering in termen van ‘taken’ toelaat. Als we vanuit de 21^e eeuw terugkijken naar de oude troostliteratuur, dringen zich vier ‘taken’ op waarover de verschillende auteurs het met kleine variaties onderling

verrassend eens zijn. Als we op deze manier de oude en de nieuwe traditie met elkaar vergelijken, zien we de verschillen en overeenkomsten heel duidelijk (vgl. Tab. 1).

Oude troostliteratuur	Takenmodel Worden (4 ^e editie)
—	I De realiteit van het verlies accepteren (vs. het niet geloven)
I Verdriet reduceren/stoppen	II De pijn van verdriet verwerken (vs. niet voelen)
II Dood een legitieme plek geven in de wereld	III Aanpassen aan een wereld zonder de overledene
III Het leven van de overledene herschrijven als voltooid (d.m.v. deugden etc.)	—
IV Verbonden met de overledene in het hier en nu leven	IV Een nieuw leven opbouwen en daarbij een blijvende verbinding vinden met de overledene (vs. blijven steken)

Tabel 1: Summiere vergelijking taken oude troostliteratuur – Worden

Ik kan hier niet uitgebreid bij stilstaan, maar ik wil wel kort benoemen dat de oude rouwtherapietraditie een sterke nadruk legt op het wereldbeeld van de rouwende. De oude troosters zijn ervan overtuigd dat onze fundamentele opvattingen over de wereld bepalend zijn voor de impact die verlieservaringen op ons maken, of ze een destructieve kracht ontplooiën of juist niet. In wezen bepalen onze antwoorden op diepe religieuze vragen over de rechtvaardigheid van de wereld, het doel van het menselijk leven en de plek die de dood heeft in ons wereldbeeld, hoe goed we kunnen omgaan met verlies. Veranderingen op het niveau van alledaagse concrete handelingen – zoals wat te doen in de plaats van de kleine rituelen die we met de overledene hebben gedeeld – krijgen verhoudingsgewijs weinig aandacht. Wel wordt in de oude traditie veel aandacht geschonken aan het belang de overledene een plek te geven in ons dagelijks leven. In de nieuwe rouwtherapietraditie wordt

dit pas sinds een jaar of twintig meer en meer onderkend onder de noemer *continuing bonds* ('continue relaties').¹³

Waar de oude traditie in uitblinkt, en waar wij nog steeds veel van kunnen leren, is de moeite die zij doet om aan te tonen dat het leven van de overledene een afgerond geheel was, dat het voltooid was. Dit is het aspect waarop ik nu wil inzoomen. De oude traditie doet dit niet, zoals voor ons misschien voor de hand zou liggen, door de *bucketlist* van de overledene af te vinken. De oude rouwtherapeuten beseffen heel goed hoe precair een bucketlist zou zijn. Je kunt altijd meer items op de lijst zetten. De Grand Canyon is alleraardigst, maar je moet écht eens op *rafting* vakantie zijn geweest in Montenegro. En ook je beste prestaties kunnen worden overtroffen door iemand anders. En wat zegt zo'n lijst nu over de kern van jouw bestaan, in de plaats van over toevalligheden als je inkomenspositie? Kortom, het afvinken van een bucketlist biedt weinig troost. De oude troosters doen het anders en intelligenter. Zij zetten in op de deugden van de overledene. Dit is om drie redenen een slimme zet.

Ten eerste typeren deugden wat constant en waardevol is aan een menselijk leven, ook in veranderende omstandigheden. Deugden kunnen ons helpen de heelheid van een mens te beschrijven.

Ten tweede, door de manier waarop de oude therapietraditie deugden gebruikt, is er helemaal geen aanleiding voor een bucketlistachtige competitie. Dit komt doordat de oude denkers genereus zijn met het toeschrijven van deugden aan de overledene. De overledene kwalificeert voor de minimumvereisten van deugdzaamheid, maar de gedachte aan een verdere competitie over wie nu het meest dapper, grootmoedig etc. zou zijn geweest, wordt van de hand gewezen.¹⁴

---

¹³ Vgl. Dennis Klass, Phyllis R. Silverman en Steven L. Nickman, *Continuing Bonds: New Understandings of Grief*, New York/London: Routledge 1996. Het is deze bundel die het 'nieuwe' paradigma van *continuing bonds* voor een breder publiek zichtbaar heeft gemaakt.

¹⁴ Zelfs de oude troosters die een binair concept van deugd als ideaal voorstaan (bv. de stoïcijnen met hun alles-of-niets benadering van deugd), gebruiken in hun troostschriften wat wij in de hedendaagse discussie een *satis*-concept van deugd zouden noemen (deugd wordt toegeschreven op basis van het vervullen van minimumvereisten). (Vgl. voor de concepten Daniel C. Russell, *Practical Intelligence and the Virtues*, Oxford 2009.) De gedachte aan een competitie wordt van de hand gewezen. Een voorbeeld is Seneca, *Ad*

Ten derde: voor de oude denkers staat vast dat wie deugden verworven heeft, alles bereikt heeft wat in een leven te bereiken valt.¹⁵

Wanneer de oude troosters de deugden van de overledene belichten, is dit meer dan een retorische conventie; het benoemen van deugden laat zien dat een biografie een afronding en voltooiing heeft. Seneca drukt deze overtuiging uit, wanneer hij aan een rouwende moeder schrijft: ‘Probeer hem [d.w.z. je zoon Metilius] naar zijn deugden en niet naar zijn jaren te schatten: hij heeft lang genoeg geleefd.’¹⁶ En hetzelfde doet kerkvader Hiëronymus (347-420), die aan de oom van een jong overledene schrijft: ‘Elke afzonderlijke deugd was in hem dermate zichtbaar alsof hij geen andere bezat.’¹⁷

Kunnen we *bewijzen* dat de oude troosttraditie het met deze nadruk op deugden bij het rechte eind had? Een sceptisch tegenargument zou kunnen zijn dat de oude troosters enkel het ethisch paradigma van hun tijd, dat toevallig de deugdenethiek was, uitrolden. In de huidige tijd, met concurrerende ethische modellen, is deze klemtoon op deugden veel minder vanzelfsprekend. Echter, er is een belangrijk signaal dat de oude troosttraditie inderdaad een belangrijk inzicht formuleert. Want: ook in de hedendaagse rouwcultuur is een beroep op deugden cruciaal, als een manier om de heelheid van een leven, de volmaaktheid en voltooiing ervan te benoemen. Onderzoekers en therapeuten lopen langs dit opmerkelijke feit heen, maar het wordt duidelijk zodra we de oude en nieuwe troosttraditie met elkaar vergelijken en vanuit de oude traditie naar het heden kijken. Bijvoorbeeld, wanneer socioloog Tony Walter en psycholoog Margaret Stroebe debatteren over de wenselijkheid van een nieuw biografisch rouwmodel, onderbouwen beiden hun tegenovergestelde visies met

---

Marciam 22.3, waarin door middel van drie vergelijkingen wordt aangestipt dat er altijd baas boven baas is (*non fuit innocentior filius tuus quam Rutilius – non fuit sapientior quam Socrates – non fuit sanctorum quam Cato*), maar tegelijkertijd wordt duidelijk gemaakt dat de overledene de perfectie heeft bereikt (*Quicquid ad summum pervenit, ab exitu prope est*, 23.3).

¹⁵ Ik zou ervoor willen pleiten de blik te verruimen: de mogelijkheid troost te bieden is een in geesteswetenschappelijk onderzoek verwaarloosde attractie van de eudaimonistische deugdenethiek in de Grieks-Romeinse oudheid.

¹⁶ Seneca, *Ad Marciam* 24.1.

¹⁷ Hiëronymus, *Epistulae* 60.10.

voorbeelden waarin deugden centraal staan ('directe en eerlijke communicatie', 'respect'), zonder aandacht te schenken aan deze opmerkelijke overeenkomst.¹⁸

De oude troostteksten hebben dus een belangrijke heuristische functie. Dankzij de historische afstand kunnen ze ons helpen om naast alle veranderingen ook culturele constanten te zien; fundamentele, blijvende vooronderstellingen waar we anders achteloos langsheen zouden lopen. 'Je gaat het pas zien als je het doorhebt' – om Johan Cruijff aan te halen. De overtuiging dat de voltooiing van een leven afhangt van deugden is zo'n fundamentele vooronderstelling, waar we anders o zo gemakkelijk langsheen lopen.

Als we het net nog wat verder uitwerpen, zien we dezelfde patronen in rituelen en in onze materiële cultuur. Niet alleen is het herinneren aan deugden een inhoudelijk ankerpunt van hedendaagse uitvaarten, die veel te summier zijn geanalyseerd met een focus op de biografie van de overledene (*life-centred*).¹⁹ De nadruk op deugden wordt bijvoorbeeld ook zichtbaar in de hedendaagse grafcultuur (vgl. Afb. 4–6).

---

¹⁸ Vgl. o.a. Tony Walter, 'A New Model of Grief: Bereavement and Biography', *Mortality* 1/1 (1996), 7-24: 'character of the deceased' (p. 9); 'Corina valued direct and honest communication; fortunately, her friends reflected this virtue' (p. 13); 'But what helped me were (...) external dialogues with others who knew her' (ibid.). Margaret Stroebe, 'From Mourning and Melancholia to Bereavement and Biography: An Assessment of Walter's New Model of Grief', *Mortality* 2/3, 255-62: 'At that time, the headmaster wrote, he had himself been one of my father's pupils. He told us in his letter how he tried now, in his role as head of the same school, to show the respect to his own pupils that he had experienced himself in the way my father had taught him. My father's example had made a deep and lasting impression on him' (p. 259).

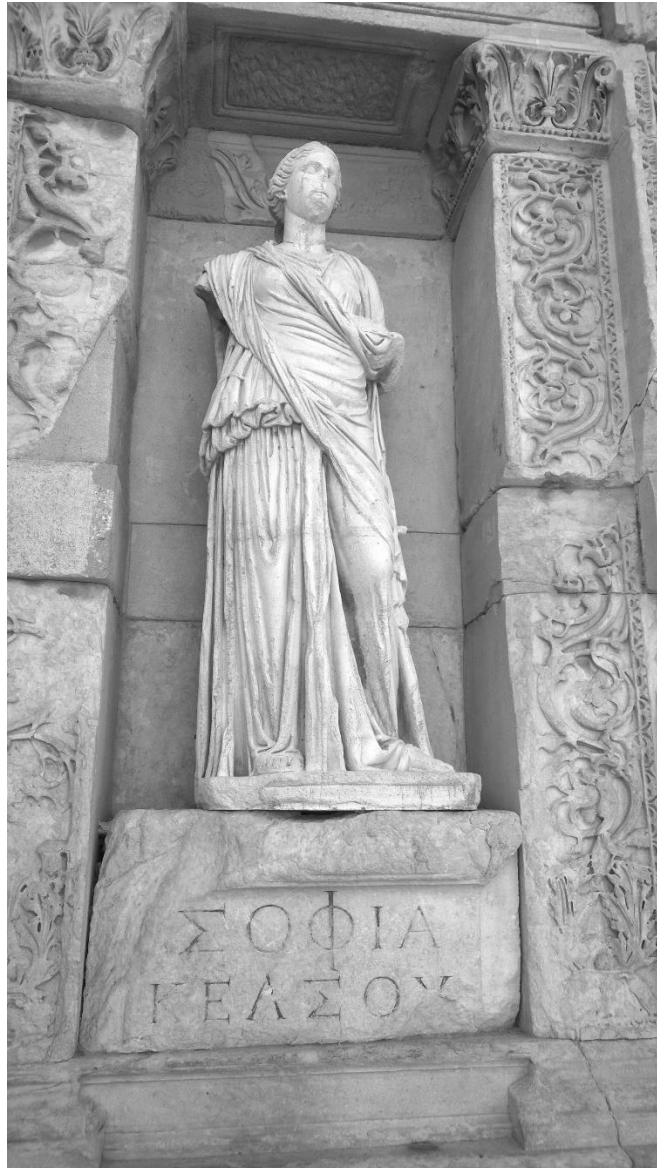
¹⁹ Vgl. bv. Tony Walter, *Funerals – and How to Improve Them*, London: Hodder 1990 en zijn eerder geciteerde artikel 'A New Model of Grief: Bereavement and Biography', *Mortality* 1/1 (1996), 7-24.

Afb. 4–6: Details hedendaagse grafinscripties (Ommelanden)

Verwijzingen naar deugden worden tekortgedaan als zij worden geanalyseerd als een variatie op het christelijke thema ‘geloof, hoop en liefde’; zij hebben een troostfunctie net zoals de christelijke deugdentrias een troostende functie heeft.²⁰ De hedendaagse grafcultuur sluit daarmee duidelijk aan bij hele oude voorbeelden, zoals we zien bij de Celsus-bibliotheek in Efeze, die de deugden viert van de vader van de stichter (vgl. Afb. 7).

²⁰ 1 Kor. 13:13 staat in de context van dood en vervulling, en preludeert op de opstandingspassages 1 Kor. 15. Hoop als troostmotief wordt ook genoemd in 1 Thess. 4:13.

Afb. 7: Detail façade Celsus-bibliotheek Efeze
(‘de wijsheid van Celsus’)

De oude troosters beweren dat een leven voltooid kan zijn, en dat het vanuit het perspectief van deugden niet uitmaakt hoe lang een leven heeft geduurd. Menigeen zal dit een hachelijke conclusie vinden. Er zijn bijvoorbeeld volop professionele filosofen die gewoonweg *postuleren* dat een leven niet op deze manier voltooid *mag* zijn.²¹ Je hoeft echter geen professioneel filosoof te zijn om moeite te hebben met deze conclusie, zeker in het licht van de

---

²¹ Vgl. bv. Steven Luper, *The Philosophy of Death*, Cambridge University Press 2009, met uitgebreide bibliografie, en zijn ‘Exhausting Life’ in *Journal of Ethics* 17 (2013), 99-119.

maatschappelijke actualiteit. Ik heb heel bewust met de titel van mijn oratie gezinspeeld op de actuele discussie rond euthanasie en hulp bij zelfdoding. De hoofdconclusie van het vrij behoudende rapport van de commissie-Schnabel,²² dat de huidige juridische situatie voldoende zou zijn en open voor geleidelijke herinterpretatie, werd door het kabinet in oktober 2016 niet omarmd.²³ Tenminste sinds de presentatie van D66'er Pia Dijkstra's ruimere conceptwetsvoorstel²⁴ zijn we verzekerd van controversiële discussies met ongetwijfeld het een of andere vooroordeel over religie. Hoewel ik mijn studenten bewust wil maken van de gevaren van al te makkelijke actualisering van oude teksten (wat zou *x* gezegd hebben over een vraag *y*, die nog niet bestond), het blijft verleidelijk eens te inventariseren wat we kunnen leren van oude discussies.

Ik denk dat we vooral twee dingen kunnen meenemen. Ten eerste: het is belangrijk te erkennen dat religieuze tradities nadenken over de vraag hoe een leven voltooid kan zijn. Religies hoeven zich niet te laten duwen in de hoek van Pavlov-achtige verbieders, van *enemies of the people*,²⁵ of beter gezegd, van hun autonomie. En ten tweede is het belangrijk te zien dat onze teksten een *positief* begrip van een voltooid leven formuleren. 'Voltooid leven' is geen eufemisme voor het levensmoe zijn of het lijden aan het leven.²⁶ De oude teksten laten reliëfachtig zien waar ons hedendaagse debat een blinde vlek heeft: het belang van deugden voor de ervaring van een zinvol leven.²⁷

---

²² Adviescommissie Voltooid Leven, *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag 2016.

²³ Vgl. *Brief van de ministers van volksgezondheid, welzijn en sport en van veiligheid en justitie*, 12 oktober 2016 (Tweede Kamer, vergaderjaar 2016–2017, kamerstuk 32647/55. Aldaar o.a. p. 8: 'Op basis van de discussie van de afgelopen jaren meent het huidige kabinet dat in die gevallen, waarin sprake is van een consistente, weloverwogen, actieve wens tot levensbeëindiging op grond van uitzichtloos en ondraaglijk lijden aan het leven zonder medische grondslag, ruimte gemaakt zou moeten worden voor autonomie, door in die gevallen de belemmeringen die de wet nu opwerpt om hulp te krijgen, weg te nemen.'

²⁴ Online beschikbaar: <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/12/Wet-toetsing-levenseindebegeleiding-van-ouderen-op-verzoek.pdf>.

²⁵ Vgl. *Daily Mail*, 4 November 2016, p. 1; voor de Amerikaanse variant vgl. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/832708293516632065>.

²⁶ Vgl. Govert den Hartogh, 'Klaar met leven: de open vragen', *Podium voor Bio-ethiek*, 20/3 (2013), p. 6, aangehaald in Adviescommissie Voltooid Leven, *Voltooid leven*, p. 33.

²⁷ Als deugden al (indirect) worden gethematiseerd, wordt hen de rol toegedicht van een vaststaande 'resource' (vgl. bv. bovengenoemd rapport *Voltooid leven*, p. 156), die kan

Het gevoel van isolatie, vervreemding en nutteloosheid dat in wensen van levensbeëindiging naar voren komt,²⁸ werpt de vraag op hoe een welvarende en ouder wordende maatschappij structuren, en vooral mentaliteiten, kan creëren die mensen helpen een leven lang deugden te praktiseren en daarvan de vruchten te plukken – door hechtere sociale banden en de ervaring van levenszin.²⁹

Geachte aanwezigen, met het voorbeeld van troost wilde ik de intelligentie van religie illustreren. Uiteraard, mijn uiteenzetting was kort en gefocust op Grieks-Romeinse en christelijke bronnen. Voor een vollediger beeld had ik iets moeten zeggen over troost in islamitische bronnen, of over troost in nieuwe religieuze bewegingen. En vanzelfsprekend hadden we het ook kunnen en moeten hebben over andere maatschappelijke thema's, zoals de milieucrisis of de toekomst van het democratisch discours.³⁰ Ook bij deze vraagstukken hebben religieuze tradities een schat aan inzichten. Hoewel ik dit alles hier niet kan doen, hoop ik dat ik de omtrekken heb kunnen laten zien van een onderzoeksprogramma dat focust op de intelligentie van religie. Een onderzoeksprogramma dat religies waardeert als bronnen en indicatoren van fundamentele culturele vooronderstellingen zonder welke wij niet op een herkenbaar menselijke wijze kunnen leven. Ik wil samenvattend drie kenmerken van deze aanpak benoemen:

(1) Het is u zeker, aangenaam of niet, opgevallen dat het niet alleen over de *usual suspects* ging, maar ook over auteurs waarvan sommigen zullen zeggen dat ze thuishoren in een andere faculteit. Dit is geen toeval, en is

---

worden ingezet om de beeldvorming over ouderdom te beïnvloeden. De vraag ontbreekt hoe praktijken van deugden kunnen worden *gecontinueerd*.

²⁸ Vgl. bv. Els van Wijngaarden, 'Voltooid leven vraagt ander antwoord dan dood', *Medisch Contact* 25, 23 juni 2016, 37-39.

²⁹ Een deugdenperspectief concretiseert en geeft veelal een nieuwe draai aan de abstracte termen die in het debat om het zelfgekozen levenseinde worden gehanteerd (bv. 'autonomie', 'participatie', 'inclusie'). Als een mevrouw op leeftijd betreurt dat zij wordt opgehaald om tijd door te brengen met familie, maar dat niemand meer bij haar op bezoek komt, gaat het niet om 'autonomie' of 'inclusie'. Immers, zij wordt heel nadrukkelijk geïncludeerd en zij had de keuze om wel of niet mee te gaan. De kern van een dergelijk verhaal is dat deze mevrouw geen gelegenheid meer krijgt om *gastvrij* te zijn en op deze manier *generositeit* te tonen, en dat doet afbreuk aan haar zinervaring.

³⁰ Vgl. bv. Christoph Jedan (ed.), *Constellations of Value: European Perspectives on the Intersections of Religion, Politics and Society*, LIT: Zürich 2013.

helemaal in de geest van een illustere voorganger als Hubertus G. Hubbeling, die promoveerde op de gereformeerde theoloog Emil Brunner, maar net zo goed onderzoek deed naar Spinoza en Wittgenstein. We moeten belangrijk materiaal zoeken waar het te vinden is en geen artificiële grenstrekking toestaan met andere disciplines.

(2) Dit houdt vooral in dat we een sensitiviteit moeten ontwikkelen voor de specifieke denkstijl die religies eigen is. De intelligentie van religie draait er vooral om, met de focus op coherentie aansluiting te zoeken bij een bredere intellectuele context. Het gaat dus om doorgaande tradities, veel meer dan om individuele actoren die een belangrijke innovatie op hun naam zouden hebben staan. Wellicht komen bepaalde zogenaamde filosofische denkers en scholen pas goed tot hun recht wanneer we ze op deze manier als religieachtige fenomenen bestuderen. De herontdekking van de antieke filosofie als levenskunst is zo'n voorbeeld dat erom vraagt tot het einde doordacht te worden met hulp van een religiewetenschappelijke en theologische benadering.

(3) Teksten zijn voor dit onderzoeksprogramma belangrijk, maar ze zijn het niet in isolatie. Teksten leveren concepten en ideeën die de werkelijkheid om ons heen structureren. Onderzoek naar dit aspect van religies is ook belangrijk vanwege de heuristische functie: veel fenomenen om ons heen, van religieuze rituelen tot de inrichting van publieke ruimtes, zullen we pas ten volle begrijpen als we kennis nemen van deze ideeën. Anders gezegd: als religies indicatoren zijn van fundamentele culturele vooronderstellingen, ontplooien ze een kracht in het hier en nu, vertolken ze iets dat in het hier en nu zichtbaar wordt.

Dit onderzoeksprogramma kan een belangrijke bijdrage leveren aan het nadenken over maatschappelijke vraagstukken, juist omdat bij deze onderwerpen de intelligentie van religie tastbaar wordt. Het is geen toeval dat wij als vakgroep een drijvende kracht zijn achter de initiatieven aan onze faculteit om centra en netwerken op urgente maatschappelijke vraagstukken te richten. Dat geldt voor het Centrum voor Religie, Conflict en het Publieke Domein net zoals voor de nieuwe initiatieven rond Religie en Cultureel Erfgoed, en Religie en Gezondheidszorg. Als faculteit sluiten we daarmee

steeds beter aan bij de universiteitsbrede maatschappelijke focusthema's. Mijn vakgroep heeft hier daadkrachtig aan meegeholpen en zal dit blijven doen. Theologie en religiewetenschappen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het maatschappelijke debat, niet in de laatste plaats door te wijzen op de intelligentie van religie.

Geachte aanwezigen, ik hoop dat u het nu, aan het einde van mijn oratie, met mij eens bent dat mijn vraag aan het begin verkeerd was gesteld. De vraag had niet moeten luiden: 'Waarom nu zo'n leerstoel?', maar: 'Hoe konden we het zo lang stellen zonder zo'n leerstoel?'

Ik heb gezegd.

Dankwoord

Het citaat van Edmund Burke vóór de oratietekst was niet bedoeld als een politiek statement. Burke formuleert beter dan ik het zou kunnen, hoe wij ingebed zijn in een intergenerationele continuïteit. Een oratie nodigt niet alleen uit om programmatisch vooruit te kijken, maar ook om hen te bedanken die mij hebben geholpen tot dit gedenkwaardige moment. Eigenlijk is het jammer dat de Rijksuniversiteit Groningen de toehoorders van een oratie in bescherming neemt en het uitspreken van dankbetuigingen niet meer op prijs stelt, want zonder een expliciet woord van dank zou deze oratie niet volledig zijn.

Ik ben allereerst dank verschuldigd aan mijn vrouw Rina Knoeff, *sowieso*, maar hier specifiek voor haar hulp bij het redigeren van de oratietekst. Mijn hartelijke dank gaat ook aan Karin Leeuwenhoek en Robbert van Veen, voor hun commentaar en advies bij een eerdere versie van de oratie en aan Andrew Irving voor het doorkijken van de samenvatting. Het schrijven van Nederlandse academische teksten blijft een hachelijke onderneming voor een Duitser, ook al woont hij al lang in Groningen. Zonder jullie ingrijpen zou de oratie beslist onverteerbaar zijn geweest voor het publiek.

Het wordt in de universiteit misschien niet vaak genoeg gezegd, maar ik voel grote dankbaarheid voor ons OBP. Wat jullie voor de studenten en wetenschappers doen, is geweldig! *Pars pro toto* mijn dank aan Henk van Putten, de eeuwig jonge grijze eminentie van de faculteit. Als ik zie wat jij allemaal oppakt, zonder grote woorden: chapeau.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Mladen Popović, die ook als laudator optreedt. Hij, Peter Berger en ik hebben als vakgroepsvoorzitters de afgelopen jaren lief een leed gedeeld in een roerige periode aan onze faculteit. Ik heb enorm gewaardeerd hoe gul jullie waren met jullie tijd. Wanneer ik een vraag had, kon ik jullie bereiken, zelfs vrijdagavond laat of via Skype op

een verre *fieldwork* locatie. Ik verheug me op de samenwerking met Jacques van Ruiten, die nu het vakgroepsvoorzitterschap overneemt van Mladen.

De oude en nieuwe leden van mijn vakgroep verdienen mijn dank. Jullie energieke optreden en enthousiasme heeft laten zien hoe een kleine vakgroep grootse dingen kan doen. Ik mis Jan Luth, Mirjam de Baar en Justin Kroesen, en ben tegelijkertijd dankbaar voor de goede samenwerking met Mathilde van Dijk, Erin Wilson, Arie Molendijk, Dennis Vanden Auweele, Andrew Irving en Todd Weir. Als hoogleraar namens de Gereformeerde Bond is Henk van den Belt een belangrijke spil in de vakgroep en met het onderhouden van de goede banden met het College van Bijzonder Hoogleraren. Met velen van jullie heb ik al rechtstreeks samengewerkt voor onderwijs of onderzoek. Ik hoop dat deze goede samenwerking doorgaat.

De korte tekst van Burke doet me ook terugdenken aan de mensen die mij op weg hebben geholpen hier in Groningen, en wier raad en vriendschap ik zeer heb gewaardeerd: Patrick Vandermeersch, de voorzitter van de basiseenheid Godsdienstwijsbegeerte en Godsdienstpsychologie, waarin ik belandde toen ik naar Groningen kwam. Jouw gastvrijheid en humor zijn me bijgebleven, ook na zoveel jaren. Met hem verbonden waren de godsdienstpsychologen Herman Westering, die binnenkort zijn oratie geeft in Leuven, en Hetty Zock, ondertussen coach-entrepreneur. Ik mis jullie! Mijn collega-filosoof Andy Sanders zie ik nog geregeld, en ik hoop dat we nog eens samen in een boek schrijven over troost. Met veranderende constellaties in de faculteit kwam Arie Molendijk bij de vakgroep, eerst als vakgroepsvoorzitter, nu is hij 'gewoon' lid, met focus op onderzoek. Dat dit zo goed werkt, kenmerkt hem niet alleen als persoon, het geeft ook aan dat het republikanisme misschien toch enige kans van slagen heeft. Ik hoop dat ik t.z.t. de voorzittershamer met even veel gratie en bescheidenheid kan overdragen.

Mijn dank gaat ook uit aan de onderling zeer verschillende decanen van onze kleine faculteit, die ik heb mogen meemaken: Jan Bremmer, Ed Noort, Geurt Henk van Kooten en Kocku von Stuckrad. Ik heb jullie inzet en betrokkenheid in een slopende multitasking job enorm gewaardeerd.

Met veel Groninger collega's buiten onze faculteit werk ik plezierig samen. Ik wil hier speciaal de groep noemen met wie ik samenwerk bij ons crossfacultaire e-learning project 'Death: A Cultural History': Sofia Voutsaki, Raingard Esser, Lidewijde de Jong, Onno van Nijf en Krina Huisman. Verder Liesbeth Korthals Altes en Bart Ramakers, die me heeft uitgedaagd om naar Groningse begraafplaatsen te kijken; Frank Hindriks, met wie Erin en ik aio Sanne Hupkes begeleiden. De samenwerking met collega's van de PThU in Groningen is een verrijking. *Pars pro toto* mijn dank aan Frits de Lange en Theo Boer.

Buiten Groningen gaat mijn dank uit naar mentoren van vroeger, vooral naar Hermann Weidemann, *Doktorvater* en leraar, van wiens filologische kennis en filosofische nauwkeurigheid ik heb mogen profiteren. Later met name David Sedley en Christof Rapp, die mij hebben geholpen om van mijn interesse aan de stoïcijnen een *Habilitationsschrift* te maken. Enorm gewaardeerd!

Last, but not least, wil ik mijn 'geldschietters' bedanken: mijn ouders en grootouders. Zonder hen waren mijn omzwervingen bij het studeren niet mogelijk geweest. Ook de diverse *funding bodies*, die studie en onderzoek hebben bekostigd, moeten genoemd worden: de Studienstiftung des deutschen Volkes, ministeries in Duitsland en Nederland, NWO, en meest recent het reeds genoemde instituut NIAS van de KNAW.

English Summary

A complete life: Consolation and the intelligence of religion

This inaugural lecture takes issue with the widespread negative views of religion in Dutch public discourse. To many contemporaries it seems that religion is relevant only in so far as radicalised believers pose a threat to our security; intellectually, however, religion is deemed of negligible importance. Against such negative views, the lecture underscores the intelligence of religion. Religions offer sophisticated systems of thought that are valuable indicators of fundamental cultural presuppositions we can ill afford to ignore.

As a case study, the lecture focuses on written consolation for death. It compares ancient consolation with today's grief therapy and theory. Approaching them as comparable therapeutic traditions improves understanding of both the ancient and the modern material. The ancient therapeutic tradition is intellectually on a par with the discussions we conduct today, and can in fact help us address issues we tend to overlook. The Dutch discussions around physician-assisted suicide are a good case in point.

The lecture outlines a research programme revolving around three central tenets: (1) an inclusive take on its research material; many authors and schools that have customarily been studied as 'philosophers' are relevant; (2) the reinstatement of the importance of continuing traditions and their subtle modifications against the prevalent overemphasis of individual 'big' agents of change. With this focus, a theology and religious studies approach can open interesting perspectives for other disciplines; (3) the agency of religious texts and ideas; this is why research on texts has an important heuristic function for our understanding of ritual and material culture.

Colofon

*Oraties, afscheids- en gelegenheidsredes,
uitgesproken aan de Faculteit Godgeleerdheid en
Godsdienstwetenschap, Rijksuniversiteit Groningen*

<i>Copyright tekst:</i>	<i>Christoph Jedan</i>
<i>Vormgeving omslag:</i>	<i>Joop Nijhof</i>
<i>Foto omslag:</i>	<i>fragment faculteitsgebouw</i>
<i>Druk:</i>	<i>Facilitair Bedrijf Grafimedia, RUG</i>
<i>Uitgave:</i>	<i>Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, Rijksuniversiteit Groningen</i>
<i>ISBN:</i>	<i>978-90-367-9711-5</i>

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

Rijksuniversiteit Groningen,
Oude Boteringestraat 38, 9712 GK Groningen
Tel: 050 363 8017
www.rug.nl/ggw e-mail: faculteit.ggw@rug.nl